

Joanna Majcher

Katedra Geografii Miast i Turyzmu
Uniwersytet Łódzki
ul. Kopcińskiego 31
90-142 Łódź

REZYDENCJE BURŻUAZJI GÓRNOŚLĄSKIEJ: ICH TYPOLOGIA I PRZEMIANY FUNKCJI

Zarys treści: Artykuł jest próbą prześledzenia procesu powstawania rezydencji burżuazji górnośląskiej na podstawie materiałów archiwalnych i badań terenowych. Przedstawione zostało rozmieszczenie rezydencji na obszarze najwcześniej uprzemysłowionym Górnego Śląska, typologia rezydencji i przemiany funkcjonalne oraz porównanie z podobnym procesem zachodzącym w Łódzkim Okręgu Przemysłowym.

Słowa kluczowe: założenia rezydencjonalno-parkowe, burżuazja górnośląska, funkcje rezydencji

1. WPROWADZENIE

Górny Śląsk to jeden z tych regionów Polski, które po kilkudziesięcioletnim dążeniu do likwidacji lub ograniczaniu cech wyróżniających grupy regionalne, etniczne czy narodowe, po przemianach społeczno-politycznych w 1989 r. najszybciej odnajdują swoją tożsamość. Górnośląska tożsamość to wartość rodziny, religii i pracy, odmienna obyczajowość, pamięć własnej tradycji, żywotność gwary. Przez swoją odrębność ziemia ta staje się również coraz bardziej atrakcyjna dla osób przybywających tutaj spoza regionu.

Górny Śląsk uchodzi w opinii Polaków z pozostałych części kraju za obszar nieciekawym, o silnie zdewastowanym, przekształconym środowisku przez działający tu przemysł. A już prawdopodobnie nikt nie postrzega tej części kraju jako teren atrakcyjny turystycznie. Jednak Górny Śląsk to nie tylko przemysł, to także, czego do niedawna nie dostrzegano, zabytki architektury, w tym okazałe rezydencje poburżuazyjne, stanowiące dziedzictwo kulturowe tej ziemi.

THE RESIDENCES OF THE UPPER SILESIA HAUTE BOURGEOISIE: THEIR TYPOLOGY AND FUNCTIONAL TRANSFORMATION

Abstract: The article is an attempt to look at how the grand residences of the Upper Silesia *haute bourgeoisie* came into existence based on archival materials and field research. The author presents a typology of those residences and their distribution within the earliest industrialised area of Upper Silesia, as well as an a comparison with the similar process which occurred in the Łódź industrial area.

Key words: residential and park complex, Upper Silesia *haute bourgeoisie*, functions of residences

1. INTRODUCTION

After several decades of attempts to eradicate or limit regional, ethnic and national features, Upper Silesia (*Górny Śląsk*) is one of the regions of Poland, most rapidly establishing its identity following the social and political changes of 1989. This identity is based on the values of the family, religion and work, as well as particular customs, continuing traditions and regional dialect. Due to its distinct character, it has become more and more attractive to people from outside the region.

By Poles from other parts of the country, Upper Silesia has been considered an uninteresting environment, transformed and seriously devastated by industry, and few see it as touristically attractive. However it is not all industry, it also has architectural monuments, including grand post-bourgeois resi-

Przedstawione w artykule wyniki badań zostały opracowane na podstawie materiałów archiwalnych i badań terenowych, wykorzystanych w pracy magisterskiej.¹ Zakres przestrzenny, w jakim badano rezydencje burżuazji górnośląskiej, to teren powiatów bytomskiego, katowickiego i tarnogórskiego w granicach z 1873 r. Badania dotyczyły okresu od końca XVIII w. (początek rewolucji przemysłowej na Górnym Śląsku) do 1998 r.

Celem autora pracy jest odpowiedź na pytania: gdzie powstawały rezydencje burżuazji górnośląskiej, jaka była ich fizjonomia oraz jakie funkcje pełniły na przestrzeni dwóch wieków. Dokonano również porównania procesu powstawania rezydencji górnośląskich badanych powiatów, ich cech i typologii z podobnym zjawiskiem zachodzącym w Łódzkim Okręgu Przemysłowym, jako obszarze miejsko-przemysłowym o podobnej genezie.

Materiały archiwalne dotyczące interesującego nas zagadnienia zachowały się jedynie fragmentarycznie. Ich odszukanie i opracowanie zostało rozpoczęte dopiero po 1989 r. Brak jest pełnej inwentaryzacji obiektów rezydencjonalnych na tym terenie, a także dokumentacji ikonograficznej. Spisy zabytków znajdujące się w posiadaniu Państwowej Służby Ochrony Zabytków i Regionalnej Pracowni Krajoznawczej PTTK nie uwzględniają wszystkich tego typu obiektów, a posiadane informacje są często błędne. Brak jest również opracowań dotyczących burżuazji górnośląskiej. Badaniami założeń rezydencjonalnych do tej pory zajmują się krajoznawcy lub pracujący na własną rękę historycy, a także miłośnicy poszczególnych miejscowości lub regionu.

Rezydencje burżuazji górnośląskiej nie doczekały się dotąd syntetycznych opracowań o charakterze naukowym.

2. WARUNKI PRZYRODNICZE DAWNYCH POWIATÓW BYTOMSKIEGO, KATOWICKIEGO I TARNOGÓRSKIEGO

O atrakcyjności obszaru dla wypoczynku, a co za tym idzie także dla lokalizacji rezydencji o charakterze wypoczynkowym, decydują głównie warunki naturalne: ukształtowanie powierzchni, występowanie sieci rzecznej, jezior czy stawów, a także pokrycie szatą roślinną. Te trzy elementy środowiska przyrodniczego w okresie od końca XVIII w. do czasów dzisiejszych, szczególnie na obszarze

dencje, which contribute to the Upper Silesian cultural heritage and which until not so long ago remained unnoticed.

The results presented here are based on the archival materials and field research used in a master's thesis¹. The area examined covers the Bytom, Katowice and Tarnowskie Góry Districts (*Powiat*), within the borders set in 1873, in the period between the end of the 18th C (the beginning of the industrial revolution in Upper Silesia) and 1998.

The aim is to answer questions on the location, the appearance and changing functions of the residences over two centuries. The author also compares their location, features and typology to a similar phenomenon (with similar origins) which occurred in the Łódź industrial area.

The search for and work on archival materials began only after 1989 but these materials are fragmentary with both listing and iconographic documentation incomplete. The lists of monuments made by the State Service for the Preservation of Monuments (*Państwowa Służba Ochrony Zabytków*) or the Regional Tourist Agency (*Regionalna Pracownia Krajoznawcza*) of PTTK do not include all of them, and the data available is often erroneous. There is also no literature about the Upper Silesia bourgeoisie. Until now research has been carried out by those interested in the landscape and history working on their own account, as well as those who have found certain places or regions interesting and attractive. There has been no comprehensive academic research.

2. THE NATURAL ENVIRONMENT OF THE FORMER DISTRICTS OF BYTOM, KATOWICE AND TARNOWSKIE GÓRY

The recreational attractiveness of a given area and, following that, its popularity for establishing recreational residences, is mainly determined by natural conditions: the relief, the occurrence of rivers, lakes or ponds, as well as the vegetation. Be-

badanych powiatów bytomskiego, katowickiego i tarnogórskiego uległy znacznym przeobrażeniom.

Krajobraz naturalny Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego charakteryzuje duże urozmaicenie pod względem ukształtowania powierzchni. Omawiany teren znajduje się w granicach dwóch mezoregionów Wyżyny Śląskiej: północna część na obszarze Garbu Tarnogórskiego, południowa – Wyżyny Katowickiej. Garb Tarnogórski tworzą zespoły wzniesień, zbudowanych z wapienia muszlowego, poprzedzielane przełomami i dolinami rzecznyymi, dochodzące do wysokości 340–380 m n.p.m. Garb opada ku Wyżynie Katowickiej, na obszarze której od północy znajdują się Płaskowyże: Bytomski i Katowicki, rozdzielone obniżeniem Rawy. Występują tu izolowane karbońskie wzniesienia dochodzące do 240–260 m n.p.m. Na południu Płaskowyż Katowicki przylega do obszaru zrębowego, osiagającego wysokości do 350 m (KONDRACKI 2000). Charakterystyczną cechą krajobrazu jest zbliżony do równoleżnikowego przebieg ciągów wzniesień i większości dolin, a także deniwelacje dochodzące do kilkudziesięciu metrów.

Naturalna rzeźba Wyżyny Śląskiej, zwłaszcza obszaru, na którym znajduje się GOP, została silnie przeobrażona działalnością człowieka, nie tylko poprzez eksploatację bogactw mineralnych, ale także przez intensywną zabudowę przemysłową, mieszkaniową i komunikacyjną. Najmniej przekształcona rzeźba terenu występuje w północnej części badanego obszaru, w powiecie tarnogórskim.

Przez badany obszar przebiega dział wodny pierwszego rzędu, oddzielający dorzecza Odry i Wisły. Mimo gęstej sieci hydrograficznej teren GOP-u jest słabo uwodniony, co wynika z niewielkiej długości rzek. Silne spękanie warstw skalnych, jak również eksploatacja górnicza, powodują znaczne w swych rozmiarach zanikanie wód.

Pierwotnie terytorium wschodniej części Górnego Śląska pokryte było nieprzebytymi puszciami, poprzerywanymi rozległymi obszarami bagien i moczarów występujących głównie w dolinach rzecznych i na zatorfionych działach wodnych (RYCHŁOWSKI 1967). *Mapa Księstwa Śląskiego Opolskiego z 1736 r.*, pochodząca z okresu przed narodzinami przemysłu na Górnym Śląsku, prezentuje obszar badanych powiatów, jako teren w większej części zalesiony. Jedynie okolice Tarnowskich Gór, Wilkowic, Piekarskich, Radzionkowa, Bytomia oraz otoczenie kilku mniejszych miejscowości pozbawione są szaty leśnej.

tween the end of the 18th C and the present day these three elements, particularly in these three provinces, underwent a major transformation.

The natural landscape of the Upper Silesian industrial area is varied in terms of relief. It is situated in two mesoregions of the Silesian Upland (*Wyżyna Śląska*): the northern part in the area of the Tarnogórski Ridge (*Garb Tarnogórski*), and the southern in the area of the Katowice Upland (*Wyżyna Katowicka*). The Tarnogórski Ridge consists of groups of hills made of shelly limestone rising to 340–380 m above sea level and cut by ravines and river valleys. It falls away towards the Katowice Upland in whose northern area are the Bytom and Katowice plateaus (*Płaskowyż Bytomski* and *Katowicki*), divided by the Rawa depression (*Obniżenie Rawy*), where one can find isolated carboniferous hills at a height of 240–260 m. To the south the Katowice plateau lies against a horst area reaching 350 m (KONDRACKI 2000). A characteristic feature of the landscape is the latitudinal direction of the hills and most valleys, as well as sudden drops in altitude of tens of metres.

The natural relief of the Silesian Upland, especially in the Upper Silesian industrial area, has been considerably transformed by human activity, not only by exploitation of mineral resources but by intensive industrial, residential and transport development. The relief that has been transformed least is found in the Tarnowskie Góry District in the northern part. A major watershed runs across the area separating the river basins of the Oder and the Vistula. However despite the dense hydrographic network, the area is poorly supplied with water due to the small size of the rivers while severe faulting of the rock layers, as well as mining exploitation, causes considerable loss of water.

Primordially the western territory of Upper Silesia was covered by thick forests, with vast areas of marshes and swamps mainly in the river valleys and on the peaty watersheds (RYCHŁOWSKI

Już od połowy XVIII w. nastąpił intensywny wyręb naturalnych lasów górnośląskich, związany z wykorzystaniem drewna w przemyśle, górnictwie, a także jako masowo użytkowane paliwo. Przyczyną stał się także rozwój osadnictwa. W miejscu znacznych obszarów leśnych rozwinęły się tereny miejskie z zabudową mieszkaniową i przemysłową. W XIX w. pierwotna szata roślinna tego obszaru prawie całkowicie została zniszczona. W miejsce wyciętych pierwotnych lasów liściastych nasadzono w XIX i XX w. szybko rosnące sosny i świerki (CZAJA 1995). Najmniejszym przeobrażeniom uległy tereny leśne zajmujące północną część powiatu tarnogórskiego.

Analiza warunków przyrodniczych badanych powiatów, uwzględniająca także ich przemiany związane z industrializacją i rozwojem osadnictwa mieszkaniowego i przemysłowego, wykazuje, że najatrakcyjniejszymi terenami dla osadnictwa rezydencjonalnego o charakterze wypoczynkowym jest północna część badanego obszaru, objęta granicami powiatu tarnogórskiego.

3. BURŻUAZJA GÓRNOŚLĄSKA

Narodziny nowej warstwy społecznej to proces wymagający zaistnienia wielu czynników w stosunkach społeczno-gospodarczych państwa. Na Górnym Śląsku przeważała wielka własność ziemską. Kryzys feudalizmu i nieopłacalność pańszczyzny sprawiły, że junkrzy² początkowo zmieniali sposób prowadzenia gospodarstw rolnych z feudalnego na kapitalistyczny, a w późniejszym okresie lokowali zyski w przemyśle, głównie wydobywczym i hutniczym, często opierając się na złożach surowców występujących w ich własnych dobrach ziemskich. Kształtowaniu się i umacnianiu nowej warstwy społecznej – burżuazji sprzyjał protekcjonizm władz pruskich (POPIOLEK 1972). Już w połowie XIX w. warstwa ta w pełni ukształtowała się na Górnym Śląsku. Pionierami kapitalizmu w tym regionie była arystokracja i szlachta, posiadająca tytuły książęce, hrabiowskie czy baronowskie, stanowiąca znaczną część burżuazji górnośląskiej (KOŁODZIEJCZYK 1979). Uwarunkowania historyczne sprawiły, iż wśród przemysłowców dominowali Niemcy. Z dziesięciu najbogatszych rodzin w Niemczech na przełomie XIX i XX w., aż siedem mieszkało i prowadziło interesy na Górnym Śląsku (JAROS 1988).

Kapitalistami o mniejszych zasobach finansowych i przedsiębiorstwach byli także Polacy, wy-

1967). The map of The Duchy of Silesia and Opole from 1736, before industry developed, shows it mostly forested and the forest only absent in the vicinity of Tarnowskie Góry, Wilkowice, Piekary Śląskie, Radzionków and Bytom, and around several smaller places.

Intensive deforestation started in the mid-18th C with wood being used for industry, mining and as the everyday domestic fuel, as well as for building settlements. In the place of large forests, urban areas appeared with residential and industrial buildings. In the 19th C the original vegetation was almost completely destroyed and in place of the deciduous trees, fast growing coniferous pine and spruce were planted and this continued into the 20th C (CZAJA 1995). The smallest changes again occurred in the forests covering the northern part of Tarnowskie Góry District.

An analysis of the natural environment, including its transformation as a product of industrialisation and the development of residential and industrial settlements, shows that the most attractive area for recreational residential settlement is this northern part.

3. THE UPPER SILESIAN HAUTE BOURGEOISIE

The appearance of a new social class is a process involving many factors based on the social and economic situation of a country. In Upper Silesia grand estates were the predominant form of property but the crisis of feudalism and low cost-effectiveness of serf labour led to the Junkers² managing them in a new way. First they moved from feudal to capitalist methods, and later they invested in industry, mainly mining and metallurgy, often relying on the natural resources that could be found on their own land. The shaping and strengthening of this new class – the *bourgeoisie* – was supported by the protectionism of the Prussian authorities (POPIOLEK 1992) and as early as the mid-19th C they had reached their full development in Upper Silesia. The

wodzący się z rodowej szlachty lub rycerstwa, często od wielu wieków związanej z Górnym Śląskiem.

Niewielką część pośród górnośląskiej burżuazji stanowili nowobogacy. Dochodzenie do majątku odbywało się różnymi drogami: poprzez pracę najemną w przedsiębiorstwach potentatów przemysłowych (tą drogą do kariery doszedł np. Karol Godula – KARWAT 1998) lub poprzez „wznięcie” się w majątek i przejęcie kapitału wnoszonego w posagu przez żonę (np. Franciszek Winckler – KUZIO-PODRUCKI 1997).

Na podstawie przeprowadzonych wnikliwych analiz można scharakteryzować przeciętnego górnośląskiego burżua jako Niemca, arystokratę, dysponującego majątkiem pochodzącym z wielkiej własności ziemskiej, umożliwiającym zaangażowanie się w rozwój przemysłu.

Do najbogatszych rodów burżuazyjnych związanych z terenem objętym badaniami zaliczyć należy dwie linie rodu Henckel von Donnersmarck oraz von Tiele-Winckler. Przedsiębiorstwa prowadziły tu również inne znaczące rody, jednak nie posiadały one na terenie badanych powiatów rezydencji.

4. ROZMIESZCZENIE I TYPOLOGIA REZYDENCJI BURŻUAZJI GÓRNOŚLĄSKIEJ

Założenie rezydencjonalno-parkowe to duży obiekt wolno stojący, o charakterze pałacowo-dworskim, otoczony obszarem zieleni parkowej lub leśnej (LISZEWSKI 1987). Na obszarze objętym badaniami zinwentaryzowano 16 takich obiektów, z czego pięć założeń obecnie nie istnieje. Analiza rozmieszczenia rezydencji wykazuje wyraźną tendencję do ich koncentracji w powiecie tarnogórskim. Znajduje się tam 14 obiektów, natomiast w pozostałych badanych powiatach po jednej: w powiecie bytomskim w Miechowicach (obecnie w granicach administracyjnych Bytomia) i w powiecie katowickim w Siemianowicach Śląskich. Zauważalne jest również równoleżnikowe rozmieszczenie rezydencji oraz wzrost ich liczby w kierunku zachodnim. Teren powiatu tarnogórskiego charakteryzował się większą atrakcyjnością przyrodniczą, występowaniem dużych obszarów leśnych, urozmaiconej rzeźby terenu. Ważnym czynnikiem była również mniejsza koncentracja przemysłu w tym powiecie. Należy jednak pamiętać, że do połowy XIX w. warunki przyrodnicze nie były decydujące przy lokalizacji rezydencji, większą rolę odgrywały stosunki własnościowe.

pioneers of capitalism in this region were aristocrats and noblemen with the titles of princes, counts or barons, who later came to constitute the majority of the Upper Silesian *haute bourgeoisie* (KOŁODZIEJCZYK 1979). Due to historical conditions, the industrialists were mainly German and of the ten wealthiest families in the whole of Germany at the turn of the 20th C, seven lived and ran businesses in Upper Silesia (JAROS 1988).

Poles were capitalists as well but on a smaller scale and with smaller factories and were descendants of lesser nobility who had been established in Upper Silesia often for centuries. A small number were *nouveaux riches* who had achieved wealth in different ways, either through employment in factories belonging to industrial magnates e.g. The source of Karol Godula's wealth (see KARWAT 1998), or through marriage and a dowry e.g. Franciszek Winckler (see KUZIO-PODRUCKI 1997).

Analysis shows that an average Upper Silesian *bourgeois* can be described as a German aristocrat who was enabled to get involved in the development of industry through the wealth of a great estate. Among the wealthiest were the von Tiele-Winckler family and two different lines of the Henckel von Donnersmarck. Enterprises were also run by other important families, however they did not own residences in these provinces.

4. DISTRIBUTION AND TYPOLOGY OF THE RESIDENCES OF THE UPPER SILESIAN HAUTE BOURGEOISIE

A residential and park complex comprises a large detached building, in a palace-manor style, surrounded by a park or forest (LISZEWSKI 1987). In the area under study 16 were catalogued, five of which no longer exist. An analysis of their distribution shows a clear concentration in the Tarnowskie Góry District where there are 14, while the other two districts have only one each: at Miechowice in the Bytom District (at present within the administrative borders of Bytom) and at

W odniesieniu do lokalizacji rezydencji względem sieci osadniczej, rozmieszczenie to zależne było od czasu ich powstania. Przed okresem uprzemysłowienia sytuowane były w pobliżu wsi i osad, natomiast w XIX w. zmieniła się tendencja na przeciwną – budowano rezydencje z dala od osad lub w pewnej odległości od nich. Dziewięć z grupy badanych obiektów zostało wzniesionych we wsiach, jedna rezydencja powstała w sąsiedztwie miasta Tarnowskie Góry (w Karłuszowcu), sześć obiektów wybudowano na terenach, gdzie nie występowały osady.

Wszystkie obiekty połączone były, poprzez sieć dróg bitych, ze sobą oraz z Tarnowskimi Górami i Bytomiem. W pobliżu czterech rezydencji (Nakło Śl., Kozłowa Góra, Miechowice, Świerklaniec) przebiegały także linie kolejowe mające połączenie z linią kolejową Wrocław–Kraków.

Analiza rozmieszczenia względem zakładów przemysłowych wykazała, że cztery obiekty (Karłuszowiec, Nakło Śl., Siemianowice Śl., Miechowice) usytuowane były przy kopalniach lub hutach i powstały zanim uruchomiono te przedsiębiorstwa (rys. 1). Natomiast dziewięć rezydencji znajdowało się w znacznym oddaleniu od zakładów przemysłowych właścicieli. W okresie industrializacji pod lokalizację rezydencji wybierano tereny atrakcyjniejsze pod względem warunków przyrodniczych, z dala od terenów najsilniej uprzemysłowionych, w pobliżu obszarów leśnych, położone głównie w północnej części badanego obszaru.

Wyraźnie zaznacza się wpływ stosunków społeczno-gospodarczych na czas powstawania lub przejmowania przez burżuazję rezydencji. Najwięcej założeń rezydencjonalno-parkowych (9) powstało lub zostało przejętych przed okresem uprzemysłowienia (przed 1788 r.)³, co jest wynikiem dominacji na badanym obszarze wielkiej własności ziemskiej skupionej w rękach przyszłych przedstawicieli burżuazji. Charakterystyczne jest także zaniechanie wznoszenia nowych rezydencji w pierwszych 20 latach okresu wielkoprzemysłowego (lata 1856–1871), wynikającego z zaangażowania kapitału w zakładanie kopalń, hut i ich rozbudowę. Kolejne cztery obiekty powstały po 1871 r., po wygranej przez Prusy wojnie z Francją i związanych z tym pokaźnych kwotach płaconych przez Francję. Trzy rezydencje wznosił wtedy hr. Gwidon Henckel von Donnersmarck, który, co z pewnością nie było bez znaczenia, uczestniczył w prusko-francuskich rokowaniach pokojowych.

Rezydencje burżuazji górnośląskiej mieszczące się na terenie badanych powiatów są zróżnicowane

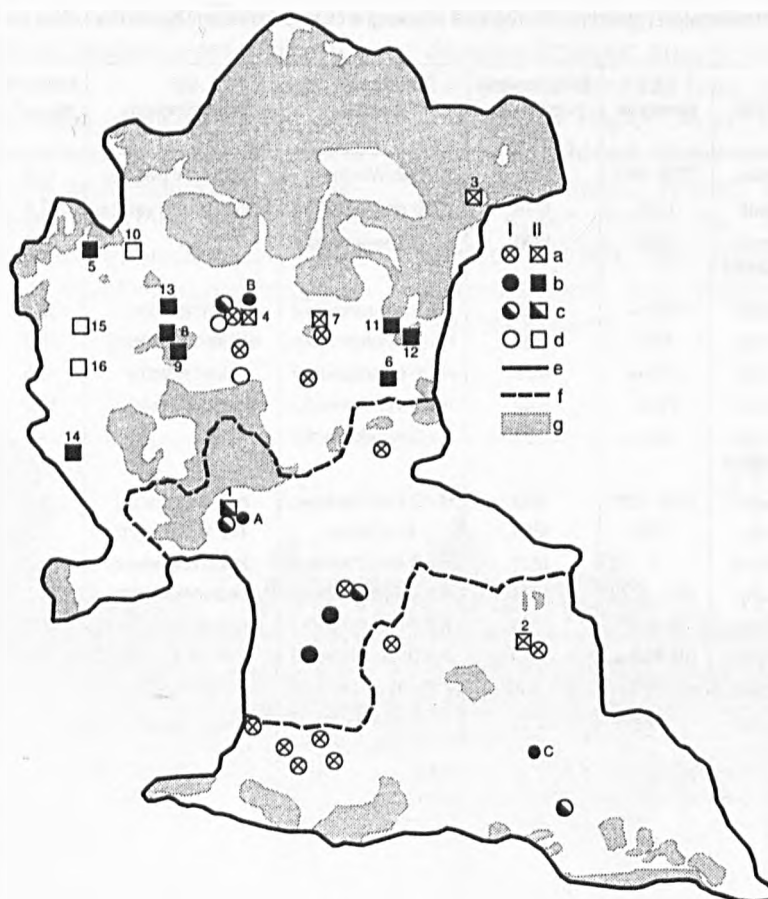
Siemianowice Śląskie in the Katowice District. There is a latitudinal distribution with an increase in their number westwards. The Tarnowskie Góry District was attractive in terms of its natural environment with large forested areas of varied relief and an important factor was the smaller concentration of industry. One must remember, however, that until the mid-19th C natural conditions did not determine location but economic and social relations.

When we look at location in relation to the settlement network, the pattern depends on the period of building. Before industrialisation they were situated near villages and hamlets, but in the 19th C this changed and they were built some distance from settlements and often far from them. Nine were built in villages, one (in Karłuszowiec) near the town of Tarnowskie Góry and six in areas without settlements.

All were interlinked by means of roads, and also with Tarnowskie Góry and Bytom, while four (Nakło Śląskie, Kozłowa Góra, Miechowice, Świerklaniec) were near railway branches of the Wrocław–Kraków line.

Their distribution in relation to industry shows that four (Karłuszowiec, Nakło Śląskie, Siemianowice Śląskie, Miechowice) were situated near mines or steel-works, however they had been built before the factories (Fig. 1), while nine were situated a considerable distance from their owner's factories. In the industrialisation period they were situated in places attractive in terms of the natural environment, near forests, far from the most industrialised areas and mainly in the northern part.

The influence of social and economic relations on the period when they were built, or taken over, by the *bourgeoisie* is clearly visible. Nine were in existence before the industrialisation (pre-1788)³, manorial estates in the hands of the future *bourgeoisie*. Another feature is an absence of new residences in the 20 years of most intensive industrialisation (1856–1871) because capital was being invested in mines and steel-works. The

Rys. 1. Rozmieszczenie rezydencji burżuazji górnośląskiej w powiatach bytomskim, katowickim i tarnogórskim (w granicach z 1873 r.)

I – zakład przemysłowy; II – rezydencja: a – Donnersmarcków linii siemianowickiej, b – Donnersmarcków linii świerkowieckiej, c – Tiele-Wincklerów, d – innych przemysłowców; e – granica badanego obszaru; f – granice powiatów; g – obszary leśne. 1–16 patrz tab. I (nazwy obiektów).

Miasta – siedziby powiatów: A – Bytom, B – Tarnowskie Góry, C – Katowice
(źródło: badania własne)

Fig. 1. The distribution of the residences of the Upper Silesia *haute bourgeoisie* in the Bytom, Katowice and Tarnowskie Góry Districts (within the borders of 1873)

I – factory, II – residence belonging to: a – the von Donnersmarcks (Siemianowice line), b – the von Donnersmarcks (Świerkowiec line), c – the von Tiele-Wincklers, d – other industrialists; e – the border of the area under study; f – district borders; g – forested areas; 1–16 see Table I (names of residences). Cities – district capitals: A – Bytom, B – Tarnowskie Góry, C – Katowice

(source: author's research)

nie tylko pod względem genezy, ale także fizjonomii (tab. I). Pochodzenie społeczne właścicieli rezydencji determinuje rodzaj obiektów, jakie wznosili lub na jakie były one przebudowywane. Dwanaście obiektów z 16 występujących na tym terenie to pałace. Siedziba magnata – burżuazja pełniła funkcję reprezentacyjną, podkreślała status społeczny i bogactwo. Dwa obiekty, znacznie mniej okazałe, to „zameczki myśliwskie” (w Reptach Starych i w Bibieli), służące właścicielom i ich gościom w czasie polowań, przejażdżek konnych, krótkiego wypoczynku.

next four were built after 1871 following Prussia's victory in the war with France and the considerable reparations the French were forced to pay. Count Gwidon Henckel von Donnersmarck, who had taken part in the Franco-Prussian peace talks, had three built then.

The residences are different not only in their origins but also their appearance (Table I) – 12 of the 16 are palaces. The social background of the owners determined their form as the residence of

Tabela I. Charakterystyka i przemiany własnościowe rezydencji w dawnych powiatach: bytomskim, katowickim i tarnogórskim

Lp.	Miejscowość	Obiekt	Czas powstania	Czas przejęcia przez burżuazję	Właściciel (burżua)	Styl architektoniczny	Kubatura (tys. m ³)	Otoczenie
1.	Miechowice	pałac	1812–1817	1832	Tiele-Winckler	neogotycki (wieże)	17,3	park, staw, gospodarstwo
2.	Siemianowice Śl.	pałac	1720	1718	H v D siemianowicka	klasycystyczny (wieża)	57,6	park, staw, gospodarstwo
3.	Bibiela	zamek myśliwski	1896	1896	H v D siemianowicka	–	3,6	las
4.	Karluszwiec	pałac	XVIII w.	1750	H v D siemianowicka	klasycystyczny	38,4	park, staw, gospodarstwo
5.	Kopanina	pałac	1889	1889	H v D świerkowiecka	eklektyczny (wieża)	19,2	las, park
6.	Kozłowa Góra	pałac	XVIII w.	1856	H v D świerkowiecka	klasycystyczny	5,6	park, gospodarstwo
7.	Nakło Śląskie	pałac	XVI w.	1740	H v D siemianowicka	neogotycki (wieże)	19,2	park, staw, gospodarstwo
8.	Repty Stare	zamek myśliwski	1824	1824	H v D świerkowiecka	–	–	las
9.	Repty Stare	pałac	1893–1898	1898	H v D świerkowiecka	neorenesansowy	28,3	park
10.	Rybna	pałac	1796	1856	Koschützki	barok/ klasycyzm	8,1	park, staw, gospodarstwo
11.	Świerkowiec	zamek	?	1629	H v D świerkowiecka	neogotycki (wieże)	24,0	las, park, staw, gospodarstwo
12.	Świerkowiec	pałac	1871–1873	1873	H v D świerkowiecka	neorenesansowy	27,6	las, park, staw, gospodarstwo
13.	Stare Tarnowice	zamek	XVI w.	1820	H v D świerkowiecka	renesansowy (wieża)	19,2	staw, gospodarstwo
14.	Wieszowa	pałac	pol. XVII w.	1839	H v D świerkowiecka	–	7,2	gospodarstwo
15.	Wilkowice	pałac	pol. XVIII w.	I poł. XVIII w.	Larysz	barokowy	8,1	park, staw, gospodarstwo
16.	Zbrosławice	pałac	1756	1756	Larysz / H v D ?	barokowy	20,4	gospodarstwo

H v D siemianowicka – Henckel von Donnermarck, linia siemianowicka;

H v D świerkowiecka – Henckel von Donnermarck, linia świerkowiecka.

Table I. Features of the residences and changes of ownership in the former Bytom, Katowice and Tarnowskie Góry Districts

No.	Location	Type of residence	Year of construction	Year of over taking by bourgeoisie	Owner	Architectural style	Cubic metres	Surroundings
1.	Miechowice	palace	1812–1817	1832	Tiele-Winckler	Neo-gothic (town)	17.3	park, pond, farm
2.	Siemianowice Śl.	palace	1720	1718	H v D siemianowicka	Classical (town)	57.6	park, pond, farm
3.	Bibiela	hunters lodges	1896	1896	H v D siemianowicka	–	3.6	forest
4.	Karluszwiec	palace	XVIII C.	1750	H v D siemianowicka	Neo-classical	38.4	park, pond, farm
5.	Kopanina	palace	1889	1889	H v D świerkowiecka	Eclectic (town)	19.2	forest, park
6.	Kozłowa Góra	palace	XVIII C.	1856	H v D świerkowiecka	Neo-classical	5.6	park, farm
7.	Nakło Śląskie	palace	XVI C.	1740	H v D siemianowicka	Neo-gothic (town)	19.2	park, pond, farm
8.	Repty Stare	hunters lodges	1824	1824	H v D świerkowiecka	–	–	forest
9.	Repty Stare	palace	1893–1898	1898	H v D świerkowiecka	Neo-renaissance	28.3	park
10.	Rybna	palace	1796	1856	Koschützki	Baroque/ Classical	8.1	park, pond, farm
11.	Świerkowiec	zamek	?	1629	H v D świerkowiecka	Neo-gothic (town)	24.0	forest, park, pond, farm
12.	Świerkowiec	palace	1871–1873	1873	H v D świerkowiecka	Neo-renaissance	27.6	forest, park, pond, farm
13.	Stare Tarnowice	zamek	XVI C.	1820	H v D świerkowiecka	Neo-renaissance	19.2	pond, farm
14.	Wieszowa	palace	half of XVII C.	1839	H v D świerkowiecka	–	7.2	farm
15.	Wilkowice	palace	half of XVIII C.	I half of XVIII w.	Larysz	Baroque	8.1	park, pond, farm
16.	Zbrosławice	palace	1756	1756	Larysz / H v D ?	Baroque	20.4	farm

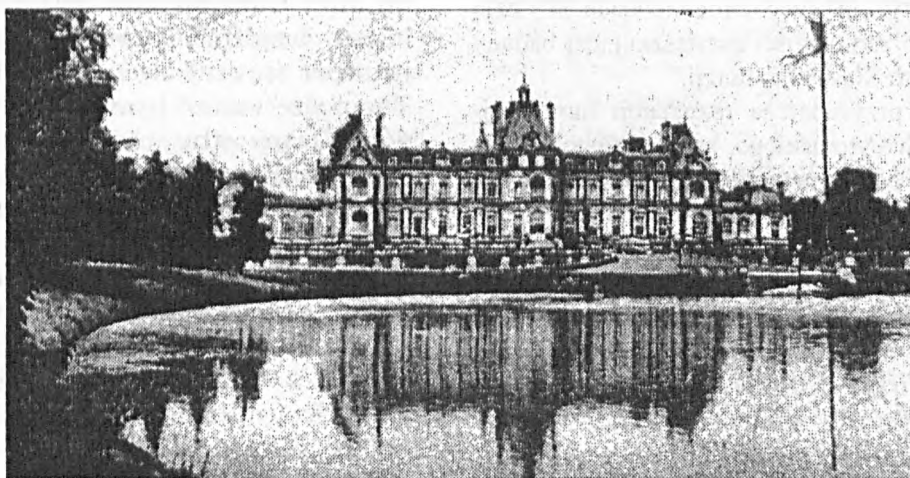
H v D siemianowicka – Henckel von Donnermarck (Siemianowice line),

H v D świerkowiecka – Henckel von Donnermarck (Świerkowiec line).

Kolejne dwa obiekty – to zamki (w Tarnowicach Starych i w Świerkłańcu), przejęte przez miejscową burżuazję.

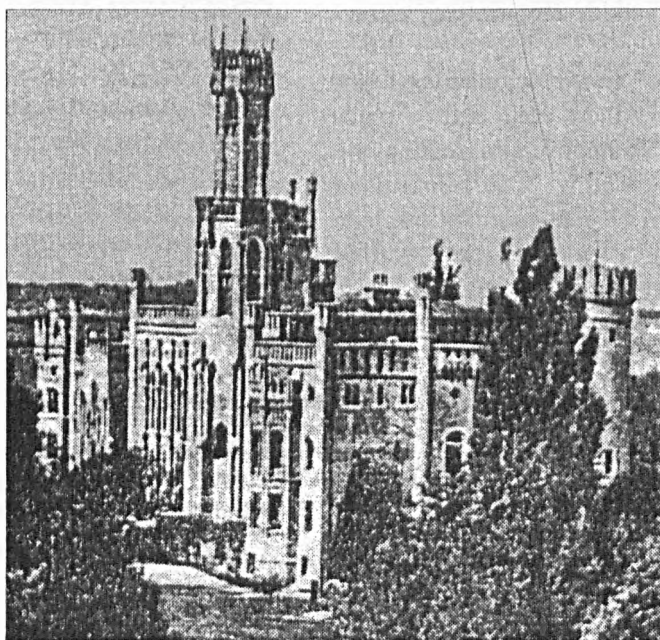
Charakterystyczną cechą omawianych rezydencji jest występowanie w nich wież (w dziewięciu obiektach). Ten element architektury stanowił relik minionej epoki feudalnej, której sięgały korzenie rodów przemysłowców górnośląskich. Wieża była symbolem władzy, wysokiej pozycji społecznej.

a magnate played a representational role demonstrating social status and wealth. Two, considerably less grand, are 'hunter's lodges' (in Repty Stare and Bibiela), which accommodated their owners and guests during hunts, horse riding excursions and short holidays. Another two are castles which had been taken over and transformed (in Tarnowice Stare and Świerklaniec).

Fot. 1.
Świerklaniec – pałac.
Widok od strony południowo-wschodniej,
stan z 1940 r.
(fot. ze zbiorów
J. Kalke)

Photo 1.
Świerklaniec – the
palace. The view
from the south-east
in 1940
(photo by J. Kalke)

Fot. 2.
Pałac w Miechowicach,
stan z 1870 r. (fot. J. Bonczol)

Photo 2.
The palace in Miechowice,
1870 (photo by J. Bonczol)

Założenia rezydencjonalno-parkowe utrzymane były w stylu epok, w jakich je wznoszono lub w jakich nastąpiła przebudowa obiektu (tab. I).

Różne były sposoby dojścia do posiadania rezydencji. Ponad połowa rezydencji (dziewięć) została wzniesiona w miejscu dawnego założenia lub była gruntownie przebudowana po zakupieniu lub po dojściu przez jej właściciela do fortuny. Ale też nie mała liczba, bo siedem obiektów, została wzniesiona na „surowym korzeniu”. Wielkość rezydencji, która wahała się od około 20 tys. m³ do ok. 40 tys. m³ (rezydencja w Karłuszowcu) i 58 tys. m³ (w Siemianowicach Śl.) daje wyobrażenie o zamożności zamieszkującej badany obszar Górnego Śląska burżuazji.

Otoczenie przyrodnicze rezydencji burżuazyjnych powiatów bytomskiego, katowickiego i tarnogórskiego było bardzo urozmaicone. Budowle zabytkowe tworzą nierozzerwalną całość kompozycyjną z otaczającymi je parkami. Czternaście z szesnastu badanych obiektów znajdowało się wśród lasów lub parków. Przy rezydencjach zakładano zwierzyńce (dwa – Bibiela, Repty Stare), bażaniarnie lub danielce (trzy – Kozłowa Góra, Siemianowice Śl., Świerklaniec). W kompozycji założeń pałacowo-parkowych występowały również elementy wodne w postaci stawów, rzek, strumieni, kanałów czy fontann. Założenia parkowe były przeważnie duże (kilka do kilkunastu hektarów) lub bardzo duże – dwa parki o powierzchni 170 i 200 ha (odpowiednio w Świerkłańcu i Reptach Starych). Przy większości rezydencji (13) prowadzono gospodarstwa rolne, przede wszystkim zaopatrujące mieszkańców rezydencji.

Fizjonomia parków rezydencjonalnych jest bardzo urozmaicona obiektami architektury ogrodowej, różnorodnymi kompozycjami roślinnymi – drzew, krzewów i kwiatów oraz założeniami wodnymi, integrującymi te elementy. Ze względu na niepowtarzalne walory przyrodnicze, wartość historyczną i zabytkową oraz różnorodność form architektonicznych, dwa z omawianych założeń parkowych (w Reptach i w Świerkłańcu) zostały uznane za zabytek kultury i znalazły się pod opieką wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Porównując cechy oraz proces powstawania rezydencji burżuazji łódzkiej i górnośląskiej, mimo podobnej genezy obu obszarów miejsko-przemysłowych, zauważalne są zasadnicze różnice.

Pierwsza z nich dotyczy czasu powstania lub przejmowania rezydencji. W Łodzi za moment rozpoczęcia kariery przemysłowej miasta można uznać rok 1820 (PYTLAS 1994), natomiast na Gór-

A characteristic feature are the towers present in nine of them. This architectural element was a relic of the bygone feudal epoch in which the families were rooted, the tower being a symbol of power and high social status. The parks matched the style of the time when the residences were built or rebuilt (Table I).

The residences came into existence in different ways. Over half (nine) were on the site of original buildings but thoroughly rebuilt after purchase, or later on after their owners had come into sufficient wealth. However, quite a large number (seven) were built from scratch. Their size varied from 20,000 m³ to about 40,000 m³ (the residence in Karłuszowiec) and as much as 58,000 m³ in Siemianowice Śląskie, giving an idea of their owner's wealth.

The natural environment in these districts was extremely varied. The buildings and their surrounding parks constitute a compositional unity, and 14 of the 16 under study were sited among parks or forests. Zoological gardens (two – Bibiela, Repty Stare), pheasantries and deer parks (three – Kozłowa Góra, Siemianowice Śląskie, Świerklaniec) were set up near them. Their spatial composition included water in the form of ponds, rivers, streams, canals or fountains. Park complexes were usually large (several hectares) or vast – two parks covered 170 and 200 ha (in Świerklaniec and Repty Stare respectively). In most (thirteen) farms were run mainly to provide food for the inhabitants.

The appearance of the parks is varied, with garden architecture, plant compositions of trees, bushes and flowers, as well as water installations which integrated all these elements. Because of their unique natural assets, historical value and the variety of architectural forms, two of the parks (in Repty and Świerklaniec) are considered cultural monuments and under the protection of the Województwo Conservation of Monuments (*Wojewódzki Konserwator Zabytków*).

While comparing the features and the development of the palaces of the Łódź and Upper Silesian *hautes bourgeoisies*

nym Śląsku okres ten rozpoczął się kilkadziesiąt lat wcześniej. Stąd też i okres dojścia do wielkich fortun, a więc i wznoszenia rezydencji, jest przesunięty w czasie. W Łodzi wznoszono rezydencje od końca lat siedemdziesiątych XIX w., natomiast na Górnym Śląsku wiele rezydencji należało już do kapitalistów w początkach rozwoju przemysłu, przed końcem XVIII w. Wynika to także z odmiennego pochodzenia burżuazji łódzkiej i górnośląskiej.

Proces powstawania rezydencji w strefie podmiejskiej Łodzi osiąga kulminację po I wojnie światowej, podczas gdy na terenie Górnego Śląska kończy się na przełomie XIX i XX w.

Obiekty wznoszone przez burżuazję łódzką były o wiele skromniejsze i mniejsze niż rezydencje górnośląskie. Najokazalszy obiekt łódzki, pałac Izraela Kalmana Poznańskiego, posiada kubaturę 28 tys. m³, natomiast największe założenia górnośląskie są kilkakrotnie większe, a kubaturę około 20 tys. m³ posiada osiem rezydencji.

Podobnie przedstawiają się różnice dotyczące rodzaju obiektów, związane z pochodzeniem społecznym burżuazji łódzkiej i górnośląskiej. W Łodzi w strefie podmiejskiej założeniami rezydencjonalnymi były obiekty mniejsze: dwory, wille, domy podmiejskie, a tylko w trzech (na 35) przypadkach pałace (STEJSKAŁ 1992). Na badanym terenie Górnego Śląska aż 75% obiektów to pałace lub pałacyki, a pozostały odsetek to dawne zamki obronne i zameczki myśliwskie.

Odmienne były również motywacje lokalizacji obiektów rezydencjonalnych. Burżuazja łódzka w pierwszym okresie wznosiła pałace w pobliżu własnych fabryk, a dopiero w końcu XIX w. budowała rezydencje wypoczynkowe poza miastem, w majątkach ziemskich, będące przeważnie rezydencjami letnimi (PYTLAS 1994). Na Górnym Śląsku natomiast, podobnie jak to miało miejsce w wielkokapitalistycznym świecie, główne siedziby rodów burżuazyjnych znajdowały się z dala od hut i kopalń. Były rezydencjami wykorzystywanymi przez cały rok. Było to możliwe dzięki rozwinętemu systemowi kierowania przedsiębiorstwami przez burżuazję górnośląską.

one can notice considerable differences despite the similar origins of both these urban-industrial areas.

The first concerns the date of building or taking over of a residence. The industrial career of Łódź began in 1820 (PYTLAS 1994) while in Upper Silesia it had started some decades earlier hence the period needed to acquire sufficient wealth is different. In Łódź they first appeared in the 1870's although in Upper Silesia many had already belonged to capitalists at the end of the 18th C.

In Łódź the process came to an end after World War I, while in Upper Silesia it had finished at the turn of the 20th C. Those built by the Łódź *bourgeoisie* were much smaller and more modest than those in Upper Silesia. Israel Kalman Poznański's palace, the grandest in Łódź, is 28,000 m³, while the eight largest in Upper Silesia are much bigger, up to 20,000 m³ greater.

The differences are connected with the social background of the two *bourgeoisies*. In the sub-urban zone of Łódź, the residences were manors, villas and country houses, and only in three cases (out of 35) were they palaces (STEJSKAŁ 1992). In Upper Silesia as many as 75% were palaces, large or small, and the rest were former castles or hunter's lodges.

The motives behind the choice of location also differed. The Łódź *bourgeoisie* first had their palaces built near their own factories, and only at the end of the 19th C did they move outside the city to their estates, and these were mostly summer residences (PYTLAS 1994). In Upper Silesia, as in the rest of the capitalist world, the main residences were situated far from steel-works and mines and were used all year round, possible due to a well-developed system of company management.

5. PRZEMIANY FUNKCJONALNE REZYDENCJI BURŻUAZJI GÓRNOŚLĄSKIEJ

Przemiany funkcjonalne to proces ciągły, zachodzący pod wpływem wielu czynników. Na zmianę sposobu wykorzystania rezydencji wpływają zmie-

5. FUNCTIONAL TRANSFORMATIONS OF THE UPPER SILESIA RESIDENCES

Functional transformations are a continuous process and take place due to numerous factors, so the use to which

nijające się w przeciągu dziesięcioleci warunki ekonomiczne, polityczne i społeczne.

Mimo iż rezydencje na badanym terenie powstawały w różnych okresach, to jednak pierwotnie aż 13 (z 16) z nich pełniło funkcję mieszkalną (tab. II). Były to obiekty reprezentacyjne, będące siedzibami poszczególnych rodów burżuazyjnych. Dwie z nich pełniły funkcje obronne – były to zamki w Świerkłańcu i w Tarnowicach Starych, wzniesione (odpowiednio) w XIV i XVI w. Dwa obiekty (pałace w Kozłowej Górze i Karluszowcu) spełniały po-dwójne funkcje: pierwszy mieszkalną i wypo-czynkową, drugi – mieszkalną i administracyjną – mieścił się w niej zarząd dóbr Donnersmarcków linii siemianowickiej. Pozostałe trzy rezydencje (w Bibieli, w Reptach Starych i w Nakle Śl.) pełniły wyłącznie funkcję wypo-czynkową.

Do pierwszej wojny światowej (do 1914 r.) sześć rezydencji zmieniło swoją pierwotną funkcję. Jedna rezydencja, w Kopaninie, zmieniła funkcję na wypo-czynkową. Pod koniec XIX w. pałac w Nakle Śląskim stał się rezydencją mieszkalną, natomiast w tym samym czasie rezydencja w Siemianowicach Śląskich zaczęła pełnić funkcję administracyjną – siedziby dyrekcji zespołu hut. Rezydencja w Karluszowcu pełniła wyłącznie funkcję administracyjną. Pozostałe dwa obiekty, w Tarnowicach Starych i zamek w Świerkłańcu, zmieniły funkcję z mieszkalnej na administracyjną – wiązało się to z wybudowaniem w drugiej połowie XIX w. założeń rezydencjonalnych o funkcji mieszkalnej w ich pobliżu. Ośiem rezydencji nie zmieniło funkcji utrzymując swoje pierwotne przeznaczenie (tab. II).

Okres międzywojenny (do końca II wojny światowej) to czas wielkich przemian przede wszystkim politycznych. Wiązało się z tym wytyczenie nowej granicy pomiędzy Rzeszą Niemiecką a Rzeczpospolitą Polską, podzieliła ona badany teren pomiędzy te dwa państwa. Przemiany polityczno-gospodarcze, a przede wszystkim administracyjne nie pozostały bez wpływu na losy górnośląskiej burżuazji i jej majątków. Jednak okazuje się, że tylko funkcje trzech rezydencji uległy zmianie: w Miechowicach – z funkcji mieszkalnej na funkcję administracyjną – siedzibę spółki; rezydencja w Karluszowcu – z funkcji administracyjnej, na funkcję oświatową (szkoła żeńska); pałac w Rybnej – z funkcji mieszkalnej na kulturalno-oświatową (siedziba Związku Strzeleckiego). Jedna rezydencja – zameczek myśliwski w Reptach Starych – popadła w ruinę, a do wybuchu drugiej woj-

the residences were put has been affected by changes in economic, political and social conditions over decades.

Despite the fact that they were built at different periods, 13 of the 16 primarily performed a residential function (Table II) being the homes of individual *haute bourgeois* families. Two of them had had a defensive function – the castles in Świerklaniec and Tarnowice Stare, built in the 14th and 16th C respectively. Two (the palaces in Kozłowa Góra and Karluszowiec) performed double functions: the first – residential and recreational, the other – residential and administrative (managing the estate of the Siemianowice line of the von Donnersmarck family). The remaining three (in Bibiela, Repty Stare and Nakło Śląskie) were exclusively recreational.

Before World War I (1914) six had changed their original function. One, in Kopanin, was now recreational, the palace in Nakło Śląskie towards the end of the 19th C had become residential, while at the same time that in Siemianowice Śląskie developed an administrative function – hosting the board of directors of a steel-works complex. The residence in Karluszowiec had become solely administrative and the remaining two, in Tarnowice Stare and Świerklaniec, changed from residential to administrative because in the second half of the 19th C some urban housing was built in their vicinity. Eight did not change, maintaining their original character (Table II).

The interwar period (until the end of World War II) was a time of great transformation, especially from a political origin. This was a consequence of the new border between the German Reich and the Polish Republic dividing Upper Silesia between these two countries. The political, economic and most of all administrative transformations affected the fate of the Upper Silesian bourgeoisie and their estates. However, it turns out that only three changed functions: in Miechowice from residential to administrative (seat of a company), in Karluszowiec from administrative to educational (school for girls) and in Rybna from

Tabela II. Przemiany funkcji rezydencji w dawnych powiatach bytomskim, katowickim i tarnogórkim
 Table II. Changes of function of the residences in the former Bytom, Katowice and Tarnowskie Góry Districts

Lp.	Polożenie obiektu	Funkcja				
		pierwotna	przed I wojną światową	do końca II wojny światowej	w latach 1946–1989	po roku 1989
No	Location	Function				
		original	before World War I	by the end of World War II	1946–1989	after 1989
3.	Bibiela	W	W	W	W	O
4.	Karlusowiec	M A	A	A O	O	O
5.	Kopanina	M	W	W	O	O
6.	Kozłowa Góra	M W	M W	M W	–	–
7.	Nakło Śląskie	W	W M	M	M O	O
8.	Repty Stare – zamek/castle	W	W	–	–	–
9.	Repty Stare – pałac/palace	M	M	M	–	–
10.	Rybna	M	M	Ko	Ko W	Ko W
11.	Świerklaniec – zamek/castle	Ob M	M A	A	–	–
12.	Świerklaniec – pałac/palace	M	M	M	–	–
13.	Stare Tarnowice	Ob M	A	A	A	x
14.	Wieszowa	M	?	?	M A	x
15.	Wilkowice	M	M	M	M A	A
16.	Zbrosławice	M	M	M	M	x

Funkcje: M – mieszkaniowa, A – administracyjna, O – oświatowa, W – wypoczynkowa, Ko – kulturalno-oświatowa, Ob – obronna;
 x – nie wykorzystana, [–] – nie istnieje, ? – brak danych.

Źródło: Badania własne.

Functions: M – residential, A – administrative, O – educational, W – recreational, Ko – cultural-educational, Ob – defensive;
 x – unused, [–] – no longer existing, ? – no data.

Source: Author's research.

ny światowej przestała istnieć. Jedenaście rezydencji utrzymało swoje wcześniejsze funkcje: trzy – funkcję administracyjną, trzy – funkcję wypoczynkową, przy czym jedna z nich, w Kozłowej Górze, łączyła tę funkcję z funkcją mieszkania całorocznego. Pięć rezydencji utrzymało funkcję mieszkalną. Co do jednego założenia – w Wieszowej, brak informacji o jej losach.

Druga wojna światowa i działania wojenne nie przyniosły dużych zniszczeń wśród rezydencji śląskich. Przetrwały one czas wojny i dopiero nadejście Armii Czerwonej na początku 1945 r. poczyniło ogromne spustoszenie wśród burżuazyjnych obiektów rezydencjonalnych, z których sześć uległo spaleni.

Po zakończeniu II wojny światowej nowe granice Polski objęły cały Górny Śląsk, ale nastąpiły także nowe warunki polityczne, społeczne i ekonomiczne. Jeszcze przed końcem drugiej wojny światowej magnateria przemysłowa opuściła swoje rezydencje, natomiast po wojnie nastąpiła nacjonalizacja prywatnych dotąd majątków. W ten sposób ocalałe 10 rezydencji stało się własnością państwa polskiego.

residential to cultural-educational (seat of the Hunter's Union – *Związek Strzelecki*). One, a small hunter's lodge in Repty Stare, had become ruined and before World War II broke out it had ceased to exist. Eleven maintained their earlier functions: three administrative, three recreational (one, in Kozłowa Góra, combined this with a residential function), five remained residential while for one complex, in Wieszowa, there is no data available.

World War II did not bring much damage, the residences survived the war and only the Red Army arriving at the beginning of 1945 brought destruction with six being burnt. After the war the new Polish borders included all of Upper Silesia, but there were also new political, social and economic conditions. Already before the war had ended the industrial magnates had left, their residences became nationalised and the ten surviving thus became state property.

W okresie od końca II wojny do 1989 r. w czterech rezydencjach nie zmieniła się funkcja jaką pełniły, zmienili się natomiast użytkownicy (por. tab. II, nr 3, 4, 13, 16).

Zmiany funkcji nastąpiły w przypadku sześciu rezydencji. Dwie zaczęły pełnić funkcję oświatową: w Nakle Śl. – szkoła rolnicza i w Kopaninie – sanatorium, a następnie od 1966 r. dom pomocy społecznej. Również dwie rezydencje zmieniły funkcję na kulturalno-oświatową. W pałacu w Siemianowicach Śląskich urządzono przedszkole, obiekt był też siedzibą zespołu tanecznego, a w części pełnił również funkcję mieszkalną. Podobna była sytuacja pałacu w Rybnej. Dwie rezydencje: w Wieszowej i w Wilkowicach stały się własnością PGR-u. Łączyły funkcje mieszkalne (dla pracowników PGR-u) i administracyjne – biura gospodarstwa.

Between the end of World War II and 1989, the functions of four did not change, but their users did (Cf. Table II, No 3, 4, 13, 16). A change occurred in six: two became educational, Nakło Śląskie, a farming school, and Kopanin, a sanatorium (from 1966 a social care home), two became cultural-educational, while the palace in Siemianowice Śląskie became a kindergarten, a folk dance club, and also residential as did the palace in Rybna. Two, in Wieszowa and Wilkowice, became the property of a state farm (PGR – *Państwowe Gospodarstwo Rolnicze*) combining a residential function (for the farm's workers) with an administrative one (offices).

Fot. 3.
Nakło Śląskie – pałac.
Widok od południowego
zachodu, stan z 1998 r.
(fot. J. Majcher)

Photo 3.
Nakło Śląskie – the
palace. The view from
the south-west in 1998
(photo by J. Majcher)

W 1989 r. nastąpiły kolejne zmiany ustrojowe. W związku ze zmianami własnościowo-systemowymi cztery rezydencje, użytkowane do tej pory przez PGR-y, zostały przejęte przez Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa, trzy z nich pozostały nie wykorzystane. Tylko jedna rezydencja (w Bibieli) zmieniła funkcję – obiekt zaadaptowano na dom dla samotnych matek. Cztery obiekty nie były wykorzystane (por. tab. II, nr 2, 13, 14, 16). Natomiast pięć rezydencji nie zmieniło funkcji (por. tab. II, nr 4, 5, 7, 10, 15).

W procesie przemian funkcjonalnych rezydencji można zauważyć pewne prawidłowości. W drugiej połowie XIX w. następowały przemiany funkcji mieszkalnej w rezydencjach położonych blisko

The most recent change in the political system came in 1989. The four used by state farms were taken over by the Farm Property Agency (*Agencja Własności Rolnej*) of the State Treasury (*Skarb Państwa*), three of them remain unused with only one (in Bibiela) changing its function (the building has been adapted to become a single mothers' home). Of the rest, four are not being used (Cf. Table II, No 2, 13, 14, 16) and five have not changed their functions (Cf. Table II, No 4, 5, 7, 10, 15).

There are certain patterns in the process of functional transformation. In the second half of the 19th C there was

obszarów uprzemysłowionych na administracyjną – właściciele opuszczali te obiekty, wokół których środowisko stawało się coraz bardziej uciążliwe dla życia i przenosili się do innych rezydencji, także położonych poza obszarem badań. Proces ten nasilił się szczególnie w okresie międzywojennym. Nowo wznoszone obiekty pełniły funkcję wyłącznie wypoczynkową.

Po II wojnie światowej obiekty znajdujące się w miastach lub ich bliskim sąsiedztwie zostały zaadaptowane na szkoły, rezydencje pełniące do 1945 r. funkcję wyłącznie wypoczynkową zostały przejęte przez domy opieki społecznej, a pałace znajdujące się w folwarkach – zostały przejęte przez PGR-y. Otoczenie nadal pełniło funkcję rolniczą.

Widoczny jest brak zainteresowania rezydencjami po 1989 r. spowodowany trudnością w znalezieniu nowych użytkowników i pomysłów na ich wykorzystanie – w takiej sytuacji są cztery obiekty. Sześć przestało istnieć. Jedynie sześć jest nadal użytkowanych (tab. II).

6. PODSUMOWANIE

Uwarunkowania historyczne sprawiły, że w momencie dotarcia na Górny Śląsk rewolucji przemysłowej, ziemie te w dużej części stanowiły własność niemieckiej arystokracji. To właśnie ta grupa społeczna posiadała odpowiednie zasoby finansowe do rozpoczęcia działalności przemysłowej.

Na obszarze, gdzie prowadzone były badania, powiatów bytomskiego, katowickiego i tarnogórskiego w granicach z 1873 r., znajdowało się 16 takich obiektów, z czego, do końca XX w. ocalało 10, a jeden zachowany jest jako trwała ruina. W większości powstały one przed okresem industrializacji Górnego Śląska (do 1788 r.) i należały do burżuazji lub zostały przez nią przejęte w późniejszym okresie.

Rezydencje burżuazji górnośląskiej, to założenia o ogromnej skali, przeważnie pałace. Wcześniej były one siedzibami rodów arystokratycznych, które po zainteresowaniu się działalnością przemysłową przeobraziły się w burżuazję. Zdobywane olbrzymie kapitały, w dużej mierze przeznaczone były na rozbudowywanie i upiększanie rezydencji, bogato wyposażonych, pełnych przepychu, o wyszukanej architekturze i skomplikowanym rozkładzie wnętrza. Wśród burżuazji górnośląskiej

a shift from residential to administrative in those situated close to industrialised areas, their owners moving outside the area as the environment became more and more harmful. This process became particularly prevalent in the interwar period when any newly built had only a recreational function.

After World War II those in cities, or close to them, were adapted to become schools, those which until 1945 were only recreational, were taken over by social care homes, and those built on estates were taken over by state farms with the surrounding area still used for farming.

The lack of interest since 1989 is clearly visible, a result of difficulties in finding new owners and new ideas on how to use the buildings. Four are in this situation, six have ceased to exist while only a further six are still in use (Table II).

6. CONCLUSION

The historical conditions were such that when the industrial revolution reached Upper Silesia, the majority of its land belonged to the German aristocracy and it was they who had sufficient financial resources to begin industrial activity. In the Bytom, Katowice and Tarnowskie Góry Districts, as they were in 1873, there were 16 residences, of which 10 survive at the end of the 20th C (with one more as a permanent ruin). The majority were in existence before industrialisation came to Upper Silesia (before 1788) and later belonged to the *haute bourgeoisie* or were taken over by them.

The residences are enormous, usually palaces. Earlier they had been the seats of aristocratic families who, having taken an interest in industrial activity, had turned themselves into *bourgeoisie*. The vast fortunes they accumulated were mostly spent on expanding and embellishing their palaces which became richly furnished, luxurious, architecturally exquisite and sophisticated. Among the

tradycja budowy tego typu obiektów wynikała z jej pochodzenia arystokratycznego.

Porównując genezę oraz cechy rezydencji burżuazyjnych znajdujących się w Łódzkim Okręgu Przemysłowym i Górnośląskim Okręgu Przemysłowym zauważalne są zasadnicze różnice, dotyczące czasu ich powstania, skali obiektów i motywów ich lokalizacji.

Analiza lokalizacji obiektów prowadzi do wniosku, że do połowy XIX w. o lokalizacji obiektów (rezydencje były w tym czasie głównie przejmowane) decydowały stosunki własnościowe, w następnych okresach, po roku 1850, gdy przemysł stawał się coraz bardziej uciążliwy, nowo wznoszone rezydencje lokalizowane były z dala od obszarów uprzemysłowionych. Wtedy decydującymi stały się walory przyrodnicze. Burżuazja śląska zamieszkiwała rezydencje znajdujące się z dala od zgiełku i zanieczyszczeń powodowanych przez przemysł, w otoczeniu zieleni parkowej, w ogromnych, wzorowanych na stylu angielskim założeniach parkowych lub w otoczeniu lasów. Charakterystyczne jest też występowanie większości rezydencji z dala od zakładów przemysłowych, skąd potentaci przemysłowi zarządzali swoimi przedsiębiorstwami.

Do połowy XIX w. rezydencje pełniły głównie funkcję mieszkalną, wypoczynkową lub łączyły obie te funkcje. Następnie zaczyna się pojawiać funkcja administracyjna, a od okresu międzywojennego, także oświatowa. Po drugiej wojnie światowej obiekty uległy stopniowej dewastacji, prowadzącej niekiedy do całkowitego ich unicestwienia. Tylko jedna rezydencja nadal pełni częściowo funkcję wypoczynkową, pozostałe zostały przeznaczone na inne formy działalności, np. oświatowe, administracyjne, lub pozostają opuszczone, czekając na nowego właściciela i pomysł ich nowego sposobu wykorzystania.

Upper Silesian *haute bourgeoisie*, the tradition of building in this way was a result of its aristocratic origins.

Comparing the origins and features of the *haute bourgeois* residences in the Łódź industrial area with those of Upper Silesia, considerable differences are noticeable in the period they were built, their size and the motives for the choice of location.

An analysis of this leads to the conclusion that before 1850 (residences were mainly taken over by then) it was determined by the economic system. Whereas in the following periods, when industry was creating more and more ecological disturbance, location was determined by environmental conditions, those newly-built being situated far from industrialised areas. The Silesian *haute bourgeoisie* lived far from the noise and pollution caused by industry, surrounded by parks or forests, yet from these palaces they managed their factories.

Before 1850 they were mainly residential or recreational, or both. This was followed by the appearance of administrative functions and, from the inter-war period, educational. After World War II they underwent gradual dilapidation leading sometimes to complete ruin. Only one partly still has a recreational function, the remaining are used for other purposes, e.g. educational or administrative, or remain abandoned still waiting for a new owner and an idea of how to make good use of them again.

PRZYPISY

¹ Artykuł powstał na podstawie pracy magisterskiej pt. *Rezydencje burżuazji śląskiej na obszarze dawnych powiatów bytomskiego, katowickiego i tarnogórskiego*, przygotowanej pod kierunkiem prof. S. Liszewskiego w 1998 r. na seminarium z geografii turystyki w Katedrze Geografii Miast i Turystyki UŁ.

² Junkier – wielki właściciel ziemski w Prusach.

³ Data umownie przyjętego początku rewolucji przemysłowej na Górnym Śląsku – w tym roku sprowadzono pierwszą maszynę parową do odwadniania kopalni.

NOTES

¹ The article was based on an M.A. thesis *Rezydencje burżuazji śląskiej na obszarze dawnych powiatów bytomskiego, katowickiego i tarnogórskiego*. It was prepared under the supervision of Professor S. Liszewski in 1998, as part of a seminar on the geography of tourism at the Department of Urban and Tourism Studies, Faculty of Geography, University of Łódź.

² Junker – a member of the privileged, land-owning class in Prussia.

³ The commonly accepted date of the beginning of industrial revolution in Upper Silesia – the year when the first steam engine was used for draining a mine.

BIBLIOGRAFIA – BIBLIOGRAPHY

- CZAJA S., 1995, *Zmiany użytkowania ziemi i powierzchniowej sieci hydrograficznej na obszarze miasta Katowice w latach 1801–1985*, "Studia et Dissertationes", t. 19.
- JAROS J., 1988, *Tajemnice górnośląskich koncernów*, Śląski Instytut Naukowy, Katowice.
- KARWAT K., 1998, *Śladami Goduli*, Miesięcznik Społeczno-Kulturalny „Śląsk”, nr 4.
- KOŁODZIEJCZYK R., 1979, *Burżuazja polska w XIX i XX wieku*, PIW, Warszawa.
- KONDRACKI J., 2000, *Geografia regionalna Polski*, PWN, Warszawa.
- KUZIO-PODRUCKI A., 1997, *Fortuna Wincklerów*, Miesięcznik Społeczno-Kulturalny, „Śląsk”, nr 9.
- LISZEWSKI S., 1987, *Geneza i rozwój osadnictwa wypoczynkowego w otoczeniu Łodzi*, „Acta Universitatis Lodzensis”, Turyzm, z. 3.
- POPIOLEK K., 1972, *Historia Śląska od pradziejów do 1945 roku*, Wyd. „Śląsk”, Katowice.
- PYTLAS S., 1994, *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Wyd. UŁ, Łódź.
- RYCHŁOWSKI B., 1967, *Województwo Katowickie. Zarys geograficzno-ekonomiczny*, PWN, Warszawa.
- STEJSKAŁ J., 1992, *Podmiejskie rezydencje burżuazji łódzkiej i ich funkcje wypoczynkowe dawniej i obecnie*, „Acta Universitatis Lodzensis”, Turyzm, z. 2.